

- второкурсника» // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. 2017. №3. С.381 – 395.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: "Политиздат", 1975. – 304 с.
5. Мерлин В.С. Проблемы экспериментальной психологии личности. – Уч. зап. Пермского педагогического института. - 1970.– Т. 77, вып. 6. – С.164.
6. Мухина В.С. Феноменология развития и бытия личности. – М.: МПСИ, Воронеж: НПО "МОДЭК", 1999. – 640с.
7. Озерина, А. А. Разработка опросника диагностики профессиональной идентичности студентов // Известия ДГПУ. Психолого-педагогические науки. 2011. №2. С.15-22.
8. Павлова О.Н. Идентичность: история формирования взглядов и ее структурные особенности. М.: Идея-Пресс, 2001. 38 с.
9. Петровский А.В., Шпалинский В.В. Социальная психология коллектива: учебное пособие. – М.: «Просвещение», 1978. – 176 с.
10. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности: Руководство по репертуарным личностным методикам: Пер. с англ./Общ. ред. и предисл. Ю. М. Забродина и В. И. Похилько.— М.: Прогресс, 1987. – 236 с.
11. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теории и методы диагностики. – М.: МПСИ, 2007. – 128 с.
12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис.- М.: Прогресс, 1996. – 344с.

Ondo Ange A. M.
graduate student

Odessa I.I.Mechnikov National University,
practical psychologist, private practice

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF LIFE POSITION DETERMINATION IN ADOLESCENCE

Alicia Migelińska Ondo Ange
аспірант

ОНУ ім.І.І.Мечникова,
практичний психолог приватної практики

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Summary. The article presents the results of the experimental study of the psychological features of formation of a person's life position in adolescence, depending on the physical aspect of adolescent consciousness. The necessity of such a study is substantiated, the initial data of the experimental study and its methodology are described. The levels of individual's directions (physical, spiritual and social) and criteria (self-understanding, autosympathy, autonomy) of teenager's life position and his / her personal determinants (orientation towards the future, general self-efficacy, frustration tolerance) are investigated. The selected results of factor analysis are presented as factors that influence the formation of life position of teenager. According to the results of the cluster analysis, a typology of adolescents' life position was formed.

Анотація. В статті наведені результати проведеного експериментального дослідження психологічних особливостей становлення життєвої позиції у підлітковому віці в їхній залежності від тілесного аспекту самосвідомості підлітка. Детально обґрунтована необхідність такого дослідження, описані вихідні дані експериментального дослідження та його методологія. Досліджені рівні окремих напрямів (тілесного, духовного та соціального), критеріїв (саморозуміння, аутосимпатія, автономність), становлення життєвої позиції підлітка та його особистісних детермінант (орієнтація на майбутнє, загальна самоефективність, фрустраційна толерантність). Наведені виділені результати факторного аналізу фактори, які впливають на формування життєвої позиції. За результатами кластерного аналізу сформована типологія життєвої позиції підлітків.

Key words: life position, adolescence, personal determinants, self-determination, future orientation, overall self-efficacy, frustration tolerance, levels of life position formation.

Ключові слова: життєва позиція, підлітковий вік, особистісні детермінанти, самодетермінація, орієнтація на майбутнє, загальна самоефективність, фрустраційна толерантність, рівні сформованості життєвої позиції.

Постановка проблеми. Людина, яка живе в суспільстві та взаємодіє із іншими особами, завжди займає якусь життєву позицію, яка проявляється у думках, судженнях, діях, поступках та навіть бездіяльності у всіх сферах існування та діяльності.

Життєву позицію людини складає сукупність типових поведінкових актів, стійка лінія поведінки та діяльності, яка склалася у неї протягом життя. Хоча база життєвої позиції закладається ще в дитинстві і формується на основі психо-

фізіологічних даних, таких як особливості нервово-психологічної організації, тип мислення, домінуюче значення у її формуванні посідає підлітковий вік як вік переходу від дитинства до дорослої особистості. Життєва позиція втілює в собі зв'язки особистості та суспільства та є інтегральною соціально-психологічною характеристикою особистості. Чим багатішими та різноманітнішими будуть соціальні відносини особистості, тим активніше будуть формуватися ознаки соціалізації, та більш широким буде вибір тих цінностей, які вбере в себе людина як базис для своєї життєвої позиції. Близьке оточення підлітка, соціальні настрої та норми, конфлікти та кризи формуються та виточують фундаментальні риси життєвої позиції, яка буде супроводжувати людину все її життя. Цінності та плани, викристалізовані в підлітковому віці, на довгі роки вперед визначають життя особи. В багатьох варіантах правильно обрана життєва позиція допомагає в особистісному розвитку та скорішому досягненні цілей, проте для цього треба враховувати індивідуальні життєві особливості кожної людини, оскільки ця позиція надалі визначатиме сприйняття світу та вибір людського оточення. Сформована життєва позиція сприяє збереженню цілісності внутрішнього світу та досягненню самореалізації у майбутньому. За її наявності у суб'єкта яскравішим є процес та результат самоактуалізації із цілісним світосприйняттям та орієнтацією в суспільному житті. Життєва позиція, виступаючи одним з основних регуляторів соціальної поведінки в конкретних умовах, забезпечує перспективу життєвого шляху і розвитку індивідуальності людини. Допомогти правильно і успішно сформувати життєву позицію є задачею психологів, які працюють з особами підліткового віку, а отже, потребує детального дослідження в рамках психологічної науки, що робить надзвичайно актуальним завдання даної наукової розвідки.

В нашому дослідженні ми виходили з того, що феномен життєвої позиції має бути досліджений відповідно до законів людського існування. З позиції філософії буття кожної окремої людини існує у трьох вимірах: 1) як життя окремої біологічної істоти; 2) як соціально-історичної істоти, тобто як сукупність соціальних зв'язків та відносин; 3) як духовна істота, тобто як сукупність цінностей та сенсів, свідомості та діяльності. Існуючи у цих трьох вимірах, людина постійно переживає складні колізії духа та тіла, особистої свідомості та свідомості колективної, духа та обективацій, створених в соціальній та культурній середі. Разом з тим, буття кожної окремої людини неможливо розглядати у відриві від буття оточуючої середі, буття суспільства та буття Всесвіту, і закономірні зв'язки природного та соціального буття відповідно трансформуються у закони людської поведінки, цінності та сенси людського життя. Цей принцип, який отримав назву принципу поєднання із світом є необхідним для повноцінного людського існування, оскільки

людина існує в єднанні із природою та соціумом, вона є центром діяльності, об'єктивації сенсів та цінностей. Отже, можемо вважати, що людина існує в єдності її соціальної, духовної та тілесної форм її життя [1, с. 27]. Відповідно і життєва позиція особистості має бути розглянута за трьома основними напрямками людського буття: тілесним, соціальним та духовним.

Окрім того, в теоретичній частині нашого дослідження ми виявили наступні критерії формування життєвої позиції: саморозуміння, аутосимпатія, автономність, які репрезентують три сфери досліджуваного феномена — когнітивну, афективну та поведінкову. Саморозуміння є емпіричним критерієм когнітивного компонента життєвої позиції; це особливий прояв самосвідомості, когнітивна репрезентація того, що людина думає про себе з тим, ким вона насправді є. Саморозуміння — відносно новий феномен в психології, який пов'язує з особистісним зростанням та самоактуалізацією, а також з процесом і результатом знаходження смислу свого існування. Аутосимпатія є емпіричним критерієм афективного компонента становлення життєвої позиції; це система ставлень особистості, серед яких домінуючим є самоставлення або самоустановка. Аутосимпатія — переживання самоцінності, самоприйняття, самоприхильності в різних сферах життя людини. Автономність є емпіричним критерієм поведінкового компонента становлення життєвої позиції у підлітковому віці, який проявляється в самовизначенні і незалежності, здатності протистояти соціальному тиску, думати і поводити себе незалежно, оцінюванні себе, виходячи із особистих стандартів, саморегуляції власної поведінки.

Відповідно до вказаних напрямів та критеріїв, а також у залежності від визначених раніше особистісних детермінант (орієнтація на майбутнє, загальна самоефективність, фрустраційна толерантність), ми проводили експериментальне дослідження життєвої позиції у підлітків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед останніх наукових досліджень, пов'язаних з темою роботи, слід відмітити праці І. В. Абаєвої, І. В. Анфалової, І. Ф. Аршави, С. В. Бонкала, І. Р. Зайнагабдінова, О. М. Кікінежді, О. Л. Кононко, Т. О. Ларіної, В. В. Лук'яненка, Т. Н. Лук'яненка, Є. А. Любачевської, В. Н. Маркіна, Є. О. Мітіціної, І. В. Михайлової, Т. А. Нечитайло, Н. В. Панової, Л. В. Помиткіної, Є. П. Рубцової, О. О. Тіунової, В. В. Хабайлюк, В. П. Чудакової.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на інтерес до цієї та суміжних тем, в цілому проблема формування життєвої позиції в підлітковому віці є не вирішеною.

Мета статті: експериментальне визначення психологічних особливостей становлення життєвої позиції особистості у підлітковому віці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Першим кроком експериментальної частини

нашого дослідження стало виділення вибірки, яка прийматиме в ньому участь. Так, було вирішено, що у констатувальному експерименті прийме участь 235 респондентів – учнів підліткового віку (13-15 років) НВК «Просвіта» (м. Одеса), НВК «Хабар» (м. Одеса), з них 117 осіб 13-14 років та 118 осіб 14-15 років. Констатувальний експеримент проводився у квітні-травні 2015 року.

Гіпотезою дослідження стало наступне положення: успішність формування життєвої позиції підлітка зростає, якщо цей процес розглядати з урахуванням образу фізичного Я та інтегративних основ становлення особистості, цілісного уявлення щодо сутності життєвої позиції, її функціональних характеристик, критеріях та рівнях сформованості.

Для вимірювання окремих напрямів становлення життєвої позиції ми обрали: 1) для детермінанти орієнтація на майбутнє, показника саморозуміння та тілесного напрямку «Опитувальник саморефлексії тілесного потенціалу» Г. В. Ложкіна, А. Ю. Рождественського [2], додатково були використані «Метод незакінчених речень» для діагностики узагальнених установок С. І. Подмазіна, О. І. Сібіль [4] в модифікації І. В. Михайлової та «Методика дослідження життєвих стратегій особистості» М. О. Мдівані, П. Б. Кодесс [3]; 2) для детермінанти фрустраційна толерантність, показника аутосимпатії та духовного напрямку – «Вербальний фрустраційний тест» Л. М. Собчик (дитячий варіант) [5]; 3) для детермінанти самоефективності; показника автономності та соціального напрямку – «Шкала загальної самоефективності» Р. Шварцера, М. Єрусалема, В. Ромека [6]. Математично-статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою F^* – критерію кутового перетворення Фішера та r_s – коефіцієнту рангової кореляції Спірмена. Статистична обробка результатів та графічна презентація здійснювалися за допомогою комп'ютерної програми SPSS (версія 22.0). При виборі вказаних методик ми врахували доступність, простоту їх використання, наявність даних про валідність, надійність, а також можливість отримання значущих для нашого експерименту результатів. Вказаний комплекс методик був попередньо апробований, що підтвердило адекватність його використання та дозволило використати його для вирішення поставлених завдань.

За допомогою «Модифікованого опитувальника діагностики самоактуалізації особистості САМОАЛ» (А. В. Лазукін в адаптації Н. Ф. Каліної) та «Опитувальника саморефлексії тілесного потенціалу» Г. В. Ложкіна, А. Ю. Рождественського серед досліджуваних підлітків ми виявили три рівні сформованості кожного з напрямів життєвої позиції – тілесного, соціального та духовного – високий, низький та середній. Порівняння кількісних результатів кожного з рівнів даної групи респондентів

дозволило констатувати, що саме середній рівень є домінуючим у всіх структурних компонентах життєвої позиції у підлітковому віці. Середній рівень сформованості життєвої позиції виражений наступним чином: тілесний ($\mu=55,7\%$), соціальний ($\mu=63,37\%$) та духовний ($\mu=54,89\%$) напрями. Це пов'язано із тим, що підлітковий вік – це вік становлення особистості, не всі судження особистості ще отримують своє закріплення у рисах, особистість є ще напруженою, незбалансованою, конфліктною, має ряд сумнівів щодо себе та оточуючого світу.

Навпаки, підлітки з низьким рівнем формування одного чи декількох напрямів формування життєвої позиції (тілесний ($\mu=28,1\%$), соціальному ($\mu=21,31\%$) та духовному ($\mu=28,02\%$) напрями потребують психологічної допомоги, оскільки мають проблеми самореалізації, конфлікт з суспільними нормами, труднощі у спілкуванні із іншими особами, як дорослими, так і однолітками, є емоційно нестійкими, тривожними та невпевненими, часто ненавидять власне тіло, мають особистісні дезінтеграції, порушення харчової поведінки, інші психологічні розлади.

Оптимальним для формування гармонійної особистості є поєднання високих рівнів формування всіх трьох напрямів життєвої позиції – тілесного ($\mu=16,2\%$), соціального ($\mu=17,47\%$) та духовного ($\mu=17,09\%$). Такі підлітки також знаходяться ще в пошуку власного Я, проте вони є активними членами суспільства, позитивно сприймають себе та шукають шляхи свого духовного розвитку. Вони можуть вважатися вже сформованими особистостями та мають всі можливості для гармонійного та успішного подальшого розвитку.

Наступним кроком дослідження стало вимірювання рівнів розвитку в особистісних детермінант у підлітків (орієнтації на майбутнє, загальної самоефективності, фрустраційної толерантності) за допомогою «Методу незакінчених речень» С. І. Подмазіна та О. І. Сібіль в модифікації І. В. Михайлової, «Шкали загальної самоефективності» Р. Шварцера, М. Єрусалема, В. Ромека, «Вербального фрустраційного тесту» Л. М. Собчик. За узагальненими показниками підлітки, які приймали участь в дослідженні також були розділені нами на три групи: з високим, середнім та низьким рівнями розвитку особистісних детермінант.

До групи з високим рівнем розвитку особистісних детермінант формування життєвої позиції ми віднесли учнів підліткового віку, яким притаманне переживання цілісності часової перспективи з позитивною спрямованістю думок в майбутнє та усвідомленням важливості побудови реалістичного життєвого плану і майбутньої професійної самореалізації. Фрустраційна толерантність як афективна особистісна детермінанта проявляється в даному випадку на високому рівні у переживанні емоційної стійкості під впливом фрустраторів (цінностей і суб'єктів) в

різних життєвих сферах (сімейній, інтимній, навчальній, соціальної). Загальна самоефективність в їх поведінці виступає як впевненість у власних здібностях, їх адекватне оцінювання з очікуванням успіху.

Психологічними особливостями середнього рівня особистісних детермінант сформованості життєвої позиції в підлітковому віці ми вважаємо наявність в самосвідомості часових самоустановок, що узгоджуються в часову перспективу шляхом підключення захисних механізмів, які обмежують самоусвідомлення та конструктивні прояви життєвої позиції. Дані учні переживають емоційну стійкість епізодично під впливом лише певних фрустраторів (цінностей і суб'єктів). Прояви загальної самоефективності на даному рівні виявляються у неадекватному оцінюванні власних здібностей, що супроводжується стійкою впевненістю в успіху та його очікуванні з опорою на зовнішню підтримку, це призводить до малоефективної, незрілої поведінки. На даному рівні виявляється суперечність двох протилежних тенденцій: прагнення до автономності та інфантильна спрямованість до батьківського піклування.

Низький рівень особистісних детермінант життєвої позиції в підлітковому віці характерний для досліджуваних, у яких спостерігається наявність розбалансованих часових самоустановок, що не інтегруються в часову перспективу. Їм притаманне негативне ставлення до майбутнього, що призводить до відсутності прагнення побудови життєвого плану, заперечення важливості професійної самореалізації. Фрустраційна толерантність виражена у цих досліджуваних на низькому рівні, нав'язливим відтворенням негативних переживань під впливом фрустраторів (цінностей і суб'єктів). Загальна самоефективність характеризується невпевненістю в своїх здібностях, їх недооцінюванням.

З аналізу отриманих даних ми зробили висновок, що оптимальним рівнем для формування життєвої позиції вважаємо високий рівень сформованості особистісних детермінант, проте домінуючим рівнем серед підлітків є середній, що зумовлене психологічними особливостями цього віку, зокрема, недостатнім усвідомленням ними важливості позитивного ставлення до майбутнього, суперечності в часових самоустановках, в переживанні емоційної стійкості та самоефективності, використання захисних механізмів, що призводить до деструктивних проявів формування життєвої позиції. Стурбованість викликає наявність низького рівню за всіма особистісними детермінантами у значній частині підлітків, що може привести до психологічних проблем, девіантної поведінки, соціальної аномії. Така ситуація потребує

втручання психолога, вчителя, батьків, та проведення психокорекційної роботи.

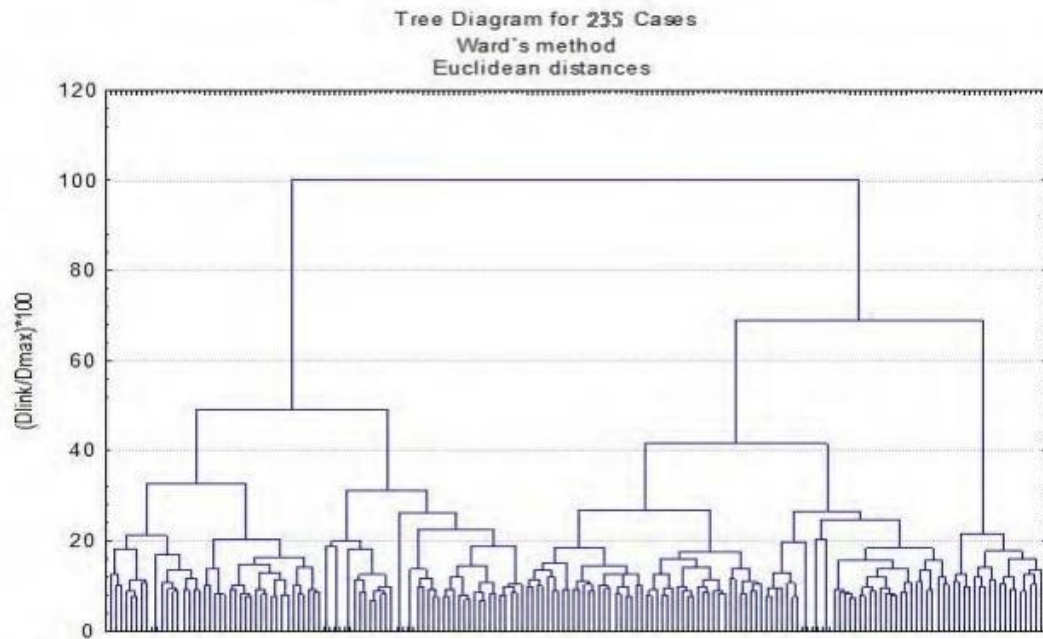
Отриманні в ході констатувального експерименту дані були проаналізовані нами за допомогою факторного та кластерного аналізу. Аналіз даних констатувального експерименту дозволив нам виявити кореляцію між рівнями сформованості окремих напрямів життєвої позиції та рівнями сформованості особистісних детермінант, що співвідносяться з ними.

У результаті факторного аналізу ми виділили чотири фактори, які, на нашу думку, мають найбільший вплив на формування життєвої позиції в підлітків: 1) найбільш сильний фактор F1 «традиційні цінності – прагнення до самореалізації, виразність планів», є біполярним і пояснює 45,3% сумарної дисперсії; 2) фактор F2 «невпевненість, значимість думок мікрооточення – впевненість, значимість соціокультурного статусу», є біполярним і пояснює 19,6% сумарної дисперсії; 3) фактор F3 «проблематизація планів, друзі – песимізм, батьки» є біполярним і пояснює 12,1% сумарної дисперсії; 4) фактор F 4 «ситуативність» є уніполярним і пояснює 10,5% сумарної дисперсії.

Для доказу припущення про те, що емпіричним шляхом можна виявити різні рівні сформованості життєвої позиції підлітків, був використаний кластерний аналіз, який дозволив об'єднати випробовуваних в однорідні групи за принципом ближнього зв'язку. Графічне представлення ієрархічного дерева кластеризації представлено на мал. 1.

Отримані нами в результаті ієрархічної кластеризації дані дозволяють говорити про те, що за поєднанням вивчених параметрів вибірка ділиться на дві абсолютно відмінні між собою групи, кожна з яких розбита на чотири кластери. Таким чином, в описі життєвої позиції підлітків вибірка розділена нами на вісім кластерів-груп, для кожної з яких характерні свої особливості.

В ході кластерного аналізу життєвої позиції підлітків ми отримали вісім типів підлітків: 1) особи зі сформованою гармонійною життєвою позицією; 2) особи зі сформованою життєвою позицією; 3) особи із сформованою незбалансованою життєвою позицією; 4) особи із життєвою позицією, що знаходиться у процесі формування; 5) особи із нестійкою життєвою позицією; 6) особи із інфантильною життєвою позицією; 7) особи із несформованою життєвою позицією; 8) особи, які потребують психологічної допомоги у формуванні життєвої позиції. кластери зумовлені рівнем сформованості окремих напрямів життєвої позиції (тілесний, соціальний, духовний) та рівнем розвитку особистісних детермінант (орієнтація на майбутнє, фрустраційна толерантність, загальна самоефективність).

Мал. 1. Ієрархічне дерево кластеризації

Проаналізувавши ці кластери за кількісною, віковою, статевою ознаками та класами навчання, ми отримали наступні дані.

За кількістю осіб найбільшими є сьомий та четвертий кластери, 46 та 33 особи відповідно. Найменшими є третій, перший та восьмий кластери, 18, 24 та 24 особи відповідно.

За віковим складом все кластери є змішаними. За переважного складу можна віднести 1-й, 2-й, 5-й кластери можна віднести до 14-річних, 6-й та 8-й кластери – 15-тирічних, 7-й кластер – 13-тирічних, 2-й кластер – 14-ти- і 15-тирічних, 4-й – 13-ти- та 14-трирічних підлітків,

До всіх кластерів входять представник обох статей, проте тільки декілька з них відрізняються переважанням однієї статі: в 3-му, 5-му кластерах значно переважають хлопці, в 4-му та 8-му – дівчата.

Що стосується розподілення за класами навчання, то 1-му, 2-му та восьмому кластерах переважають представники 9-х класів, а в 6-му кластері – представники 8-х класів, у всіх інших кластерах представники 8-го та 9-го класів представлені приблизно однаково.

Якщо проаналізувати вказані кластери-типи більш широко, то можемо зробити висновок, що ми можемо згрупувати їх за ознакою сформованості життєвої позиції: перший, другий, третій кластери – висока сформованість життєвої позиції, четвертий, п'ятий кластери – середня сформованість життєвої позиції, шостий, сьомий, восьмий кластери – низька сформованість життєвої позиції. Всі групи є змішаними за гендерною та віковою ознаками.

Таким чином, на більш загальному рівні можемо всі типи формування життєвої позиції підлітків поділити за двома векторами: 1) позитивний, який не передбачає звернення до

девіації (з першого по п'ятий кластери); 2) негативний, який супроводжується «відходом» в девіацію (шостий, сьомий, восьмий кластери).

Висновки і перспективи подальших розвідок. Підведемо підсумки нашого дослідження:

1. Серед підлітків були виявлені три рівні сформованості кожного з напрямів життєвої позиції – тілесного, соціального та духовного – високий, низький та середній. Порівняння кількісних результатів кожного з рівнів даної групи респондентів дозволило констатувати, що саме середній рівень є домінуючим у всіх структурних компонентах життєвої позиції у підлітковому віці. Це пов'язано із тим, що підлітковий вік – це вік становлення особистості, не всі судження особистості ще отримують своє закріплення у рисах, особистість є ще напруженою, незбалансованою, конфліктною, має ряд сумнівів щодо себе та оточуючого світу. Хоча все ж оптимальним для формування гармонійної особистості слід вважати поєднання високих рівнів формування всіх трьох напрямів життєвої позиції – тілесного, соціального та духовного.

2. За рівнями розвитку особистісних детермінант у підлітків (орієнтації на майбутнє, загальної самоефективності, фрустраційної толерантності) підлітки, які приймали участь в дослідженні також буди розділені на три групи: з високим, середнім та низьким рівнями розвитку особистісних детермінант. Оптимальним рівнем для формування життєвої позиції вважаємо високий рівень сформованості особистісних детермінант, проте домінуючим рівнем серед підлітків є середній, що зумовлене психологічними особливостями цього віку. Стурбованість викликає наявність низького рівню за всіма особистісними детермінантами у значної частини підлітків, що

може привести до психологічних проблем, девіантної поведінки, соціальної аномії.

3. У результаті факторного аналізу були виділені чотири фактори, які впливають на формування життєвої позиції в підлітків: 1) найбільш сильний фактор «традиційні цінності – прагнення до самореалізації, виразність планів»; 2) фактор «невпевненість, значимість думок мікрооточення – впевненість, значимість соціокультурного статусу»; 3) фактор «проблематизація планів, друзі – песимізм, батьки»; 4) фактор «ситуативність».

4. В ході кластерного аналізу життєвої позиції підлітків ми отримали вісім типів підлітків: 1) особи зі сформованою гармонійною життєвою позицією; 2) особи зі сформованою життєвою позицією; 3) особи із сформованою незбалансованою життєвою позицією; 4) особи із життєвою позицією, що знаходиться у процесі формування; 5) особи із нестійкою життєвою позицією; 6) особи із інфантильною життєвою позицією; 7) особи із несформованою життєвою позицією; 8) особи, які потребують психологічної допомоги у формуванні життєвої позиції. кластери зумовлені рівнем сформованості окремих напрямів життєвої позиції (тілесний, соціальний, духовний) та рівнем розвитку особистісних детермінант (орієнтація на майбутнє, фрустраційна толерантність, загальна самоефективність).

Виявлені в ході констатувального експерименту психологічні особливості проявів

рівнів сформованості життєвої позиції у підлітковому віці враховувалися нами при розробці та апробації системи психокорекційних заходів під час формувального експерименту.

Список літератури:

1. Балакшин А.С., Владимиров А.А.. Краткий курс лекций по философии: Учебно-методическое пособие / А.С. Балакшин, А.А. Владимиров. – Н. Новгород: Изд-во ФГОУ ВПО ВГАВТ, 2006. – 136 с.

2. Ложкин Г.В., Рождественский А.Ю. Феномен телесности в Я-структуре старшеклассников и содержания их жизненных проектов // Психологический журнал. – Т. 25. – 2004. – № 2. – С. 27-33.

3. Мдивани М.О. Методика исследования жизненных стратегий личности / М.О. Мдивани, П.Б. Кодесс // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 146-150.

4. Подмазин С. И., Сибиль А. И. Как помочь подростку с «трудным» характером. – М.: НПЦ Перспектива, 1996. – 160 с.

5. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности. Теория и практика психодиагностики. – СПб.: Изд-во "Речь", 2005. – 624 с.

6. Шварцер Р., Ерусалем М., Ромек В. Русская версия шкалы общей самоэффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема // Иностранная психология. – 1996. – №7. – С. 71-76.